

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI` XALI`Q
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

A`JINIYaZ ATI`NDAG`I` NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALI`Q INSTITUTI`

Qaraqalpaq tili kafedrası`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakultetinin`
4^a kurs talabasi`
Jumamuratova Gulzirani`n`

Qaraqalpaq tilin woqi`ti`w metodikasi` pa`ninen
«Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti woqi`ti`w»
degen temadag`i`

KURS JUMISI

Qabi`llag`an:

f.i.k.Qurbanbaeva B.

No`kis – 2016

Jobasi`:

Kirisiw_____

1.Qospa ga`p haqqi`nda tu`sinik_____

2.Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p_____

3.Qospa ga`plerdi woqi`ti`w usi`llari`_____

4.Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi woqi`ti`w usi`llari`_____

Juwmaq_____

Paydalani`lg`an a`debiyatlar_____

Sintaksislik materiallar menen woqi`wshi` baslawi`sh klasslardan - aq tani`s boladi`. Tiykari`nan, sintaksislik materiallar 1 – klasstan baslap qaraqalpaq tilin` basqa tarawları`ni`n` tiykari`nda wo`tilip bari`ladi`. Sintaksisti woqi`ti`w joqari` klasslarda belgilengen, wolarda ga`p quraw ma`nisi, grammatikali`q quri`li`si` boyi`nsha tu`rli ga`p tu`rlerinen woqi`wshi`lardi`n` jas ayi`rmashi`li`g`i`na, biliw da`rejesine qaray paydalani`w ko`nlikpeleri qa`liplesken. Bala so`z benen yemes al ga`p arqali` so`ylesedi, wog`an so`zge qarag`anda ga`pti tu`siniw jen`il. Balani`n` turmi`si`nda woni`n` so`ylew iskerliginin` rawajlani`wi` usi`layi`nsha iske asi`p woti`radi`. Bunda wol tek til arqali` g`ana yemes, al pikir arqali` da qatnas jasadı`. Tildin` tiykarg`i` birligi so`z bolg`ani` menen woy - pikirı beriwdegi kommunikativlik xi`zmet ga`p arqali` iske asadı`. Demek, so`zlerdin` grammatikali`q baylani`si`, so`z dizbegi ha`m ga`pti u`yretetug`i`n sintaksistin` mektep turmi`si`na woqi`ti`li`wi` ana tilin, woni`n` sintaksislik ni`zamli`li`qlari`n biliw ha`m a`meliy jaqtan qollana ali`w ayri`qsha a`hmiyetke iye.

A`lbette, woqi`wshi`lar ushi`n ga`p tek a`meliy jaqtan g`ana tu`sinikli boladı`, al wolardi`n` ga`ptin` tillik birlik yekenligin tu`siniw, sintaksislik kategoriyalar tuwralı` pikir ju`ritiw ha`m usi` tiykarda woni`n` grammatikali`q normalari`n saqlag`an halda analizlew, solay yetip ha`r qi`yli` sintaksislik konstruksiyalardi` wo`zinin` so`ylewi waqti`nda, so`ylesiw jag`dayi`na sa`ykes qollana biliw ha`m woni` awi`zsha, jazba tu`rde paydalana biliw ushi`n tildin` sintaksis tarawı`n u`yreniw, sa`ykes normalari`n biliwi kerek.

Sintaksislik materiallar tikkeley woqi`wshi`lardi`n` so`ylewine baylani`sli` sonli`qtan, woqi`wshi`lar menen ga`p u`stinde jumi`s islegende woni`n` quri`li`si`na, semantikasi`na baylani`sli` ma`selelerge di`qqat awdari`w, sa`ykes bilim ha`m ko`nlikpelerdi payda yetiw maqset yetip qoyi`ladi`.

Sintaksisti u`yreniw a`lbette, tildin` basqa da tarawları`, atap aytqanda leksika, morfologiya menen baylani`sli` tu`rde ali`p bari`li`wi` kerek. Sebebi, ga`p so`z dizbeginen quraladı`. So`z wo`z gezeginde so`z dizbeklerin payda yetedi, buni`n` ushi`n so`zler so`z dizbeklerinde, ga`p ishinde semantikali`q ha`m grammatikali`q jaqtan baylani`sqa tu`sedi, so`zler formali`q jaqtan wo`zgeredi ha`m t.b.

Demek, bul ni`zamli`li`q sintaksisti sa`ykes til tarawları` menen baylani`sli` tu`rde u`yreniwdi talap yetedi. Sintaksislik kategoriyalardı` usi`lay baylani`sli` u`yrengende g`ana woqi`wshi`lar isenimli bilimge iye boladı`.

Sintaksisti woqi`ti`wdag`i` tiykarg`i` maqset woqi`wshi`larg`a so`z dizbegi ha`m ga`pti, wolardı`n` wo`zgesheliklerin toli`q biliw boli`p tabi`ladi`. Buni`n` ushi`n mug`allim wolardı`n` xarakterli belgilerin u`yretiw kerek. Ma`selen, ga`p kommunikativlik xi`zmetti atqaradı`, al so`z dizbegi wonday yemes, tek sol kommunikativlik xi`zmetti atqari`wg`a sebepshi boladı`, so`z dizbegi tamamlang`an woydı` bildire almaydı`. So`z dizbegi yeki yamasa wonnan da ko`p so`zlerdin` bir quramalı` atamani` an`lati`wi` ushi`n bir dizbekke birigiwinen payda boladı`, sol so`z dizbeginin` qurami`nda bir so`z bas xi`zmetti atqaradı` da, al qalg`anları` usi` so`zge g`a`rezli boli`p keledi. G`a`rezlilik ha`m baylani`s grammatikalı`q formalar arqalı` iske asadı`. Ga`p tamamlang`an woy - pikirıdı an`latadı`, sa`ykes grammatikalı`q ag`zalarg`a iye, wonda bas ag`zalar ha`m yekinshi da`rejeli ag`zalar boladı`. Ga`ptin` quri`li`si` da ha`r tu`rli boladı`.

Demek, sintaksisti woqi`ti`wda usi`nday baslı` ma`seleler boyi`nsha bilim ha`m ko`nlikpeler beriledi. Baslı` maqset sintaksiske baylani`sli` woqi`w jobasi`nda belgilengen ta`rtipte woqi`wshi`lardı` teoriyalı`q jaqtan ti`yanaqlı` bilim menen qurallandı`ri`wdan ibarat. Usi` tiykari`nda woqi`ti`wshi`lardı`n` aldi`na mi`nanday talaplar qoyi`ladi`:

- woqi`wshi`lardı`n` qaraqalpaq tilinin` sintaksisi boyi`nsha teoriyalı`q qag`i`ydalar tiykari`nda woni`n` quri`li`si` haqqi`nda teren`irek bilim menen qurallandı`ri`w;
- sintaksislik normalarg`a tiykarlani`p woqi`wshi`lardı`n` so`ylewin jetilistirip bari`w;
- izbe – izlik penen woqi`wshi`lardı`n` so`ylewin, sintaksislik quri`li`si`n bayi`ti`p bari`w;
- woqi`wshi`lardı`n` awi`zsha ha`m jazba sawatli`li`g`i`n rawajlandı`ri`w;
- wo`zinin` woy – pikirın so`ylew waqti`nda a`debiy til normaları`na sa`ykes ani`q ha`m i`qsham yetip stillik jaqtan duri`s ayta ali`wdı` ta`miyinlew;

- sintaksislik materiallardi` woqi`ti`w arqali` wolardi`n` woy - wo`risin rawajlandi`ri`p bari`w, ana tiline degen su`yispenshiligin ta`rbiyalaw, woqi`wg`a bolg`an qi`zi`g`i`wshi`li`g`i`n artti`ri`p bari`w, ana tilinin` materiallari`n u`yreniw bari`si`nda woqi`wshi`lardi` ta`rbiyalaw.

Sonli`qtan, sintaksisti woqi`ti`wda mug`allimler mektep bag`darlamasi` menen woni`n` talaplari`na sa`ykes jumi`s ali`p bari`wi` kerek. Buni`n` ushi`n:

- woqi`wshi`larg`a qaraqalpaq tili sintaksisinen teoriyalıq bilim tiykarlari`n mug`allimnin` tu`rsindiriwi, gu`rrin`, qadag`alaw usi`llari`, woylawdi`n` analiz - sintez, sali`sti`ri`w, juwmaqlaw usi`llari` ha`m woy juwmag`i`na keliw usi`llari` arqali` u`yretiw;

- bulardi`n` qaysi`si`n qaysi` wori`nda qollani`w joli`n mug`allim materialdi`n` maqsetine baylani`sli` woni` qollani`w jollari`n belgilew;

- ha`r bir sabaqta beriletug`i`n teoriyalıq bilimnin` ko`lemi menen mazmunı` wo`tilgen materiallardi`n` qaysi`si` menen baylani`satug`i`ni`n aldi`n - ala ani`qlaw;

- ha`r bir jan`a materialdi` wo`tilgen materiallar menen baylani`sli` wolarg`a su`yene woti`ri`p tu`sindiriw;

- ha`r bir sintaksislik materialdi`n` wo`zine ta`n belgilerin ani`q til faktleri tiykari`nda bir – biri menen sali`sti`ri`p u`yretiw;

- til tarawlari`ni`n` ma`selen, morfologiya menen sintaksis ha`r bir bo`limnin` bir – biri menen ti`g`i`z baylani`sta wo`tiliwine, bir – birine tirek boli`p woti`ri`wi`n na`zerde tuti`w arqali` woqi`ti`wdi` ali`p bari`w;

- woqi`wshi`lardi`n` bilimine su`ynene woti`ri`p wolardi` bekkemlep bari`w ha`m ken`eytiw maqsetinde wo`zinshe islewin materialdi`n` talabi`na sa`ykes jobalasti`ri`w;

- ha`r bir sabaqti` materialdi`n` talabi`na sa`ykes ko`rgizbeli tu`rde wo`tiw;

- woqi`wshi`lardi`n` sintaksislik bilimin baqlap bari`w maqsetinde kerekli wori`nda tallaw, awi`zsha, jazba tu`rde qadag`alaw jumi`slari`n ali`p bari`w.

1. Qospa ga`p haqqi`nda tu`sinik

Qospa ga`pti tu`sindiriwden aldi`n jay ga`p u`stinde bir qansha jumi`s islew kerek. Bir neshe jay ga`pti analizlep bolg`annan keyin qospa ga`pti tu`sindiriwge boladi`.

Buni`n` ushi`n to`mendegidey ko`rsetpeli qural yamasa slaydlar arqali` woqi`wshi`larg`a birinshi qatardi` woqi`tti`ri`w son` yekinshi qatardag`i` mi`sallardi` woqi`tti`ri`p wolardi`n` bir – birinen qanday wo`zgeshelikke iye yekenligin tu`sindiriw ha`m wol haqqi`nda gu`rrin`lesiw maqsetke muwapi`q boladi`.

Jay ga`pler

Qospa ga`pler

1. Ba`ha`r keldi. Terekler bo`rtik Ba`ha`r kelip, terekler bo`rtik shi`g`ara basladi`.

shi`g`ara basladi`.

2. Ton`lar yeridi. Jerler jibise basladi`. Ton`lar yeridi, jerler jibise basladi`.

Gu`z keldi. Adamlar yeginlerin Gu`z kelgenlikten, adamlar yeginlerin

3. ji`ynawg`a kiristi. ji`ynawg`a kiristi.

Woqi`wshi`larg`a bul ga`plerdi woqi`ti`p yekewi bir - biri menen sali`sti`ri`ladi` ha`m wolar arasi`ndag`i` ayi`rmashi`li`qlardi` tapti`rami`z. Yeger woqi`wshi`lar qi`ynalsa mug`allimnin` wo`zi ta`repinen wolardi`n` wo`zine ta`n wo`zgeshelikler tu`sindiriledi. Son` woqi`wshi`larg`a ja`ne de mi`sallar berilip ma`selen:

Miyweler toli`q pisti. Ji`ynap ali`ndi`.

Usi` yeki jay ga`pti qosi`p ayti`w tapsi`ri`ladi`.

Woqi`wshi`lar: Miyweler toli`q pisip, ji`ynap ali`ndi`.

Bunda qanday wo`zgeris bolg`anli`g`i` soroladi`. Sali`sti`ri`w ushi`n yekinshi bir mi`saldi` beriwge boladi`.

Ba`ha`r keldi. Gu`ller ashi`ldi`.

Woqi`wshi`larg`a usi` yeki jay ga`pti qosi`w tapsi`ri`ladi`. Woqi`wshi`lar qosi`p woqi`yda da, mug`allimge bunday bolmaytug`i`nli`g`i`n aytadi`. Bul jerde intonatsiyali`q jaqi`nli`q bolg`ani` menen mazmuni` arasi`nda jaqi`nli`qti`n` bolmaytug`i`ni` tuwrali` tu`siniledi. Solay yetip, birinshi mi`saldi` qosi`p woqi`g`ani`mi`zda yeki jay ga`p arasi`ndag`i` intonatsiyali`q jaqi`nlası`w kelip shi`qti` ha`m mazmun ken`eydi. Birinshisi yekinshini toli`qti`radi`. Al yekinshi mi`saldi` qosi`p qarag`anda bir qansha intonatsiyali`q jaqi`nli`g`i` payda bolg`ani` menen mazmun birligi kelip shi`qqaydi`. Demek, qospa ga`p yen` keminde yeki jay ga`ptin` birigiwinen payda boladi`. Biraq qa`legen yeki jay ga`pti qosi`p, qospa ga`p payda yete beriwge bolmaydi`. Wonnan keyin ja`ne bir mi`saldi` berip wolardi`n` arasi`n da`nekerler menen baylani`sti`ri`p ko`rsetiw kerek.

Mi`sali`: Qar jawdi`. Ku`n suwi`tti`.

Bul eki jay ga`ptin` arasi`n *da* da`nekeri menen baylani`sti`ri`p ayti`w tapsi`ri`ladi`. Qar jawdi` da, ku`n suwi`tti`. Bundag`i` bolg`an wo`zgeristi de joqari`dag`i` sorawlar boyi`nsha gu`rrin`lesip woqi`wshi`lardi`n` qospa ga`p boyi`nsha tu`sinigi ken`eyip bari`ladi`. Yendi mug`allim ta`repinen qospa ga`ptin` qanday tiykarg`i` belgileri bar yekenligi tuwrali` juwmaq jasaladi`. Qospa ga`ptin` tiykarg`i` belgileri mi`nalar:

1. Qospa ga`p yeki yamasa wonnan da ko`p jay ga`plerdin` dizbeklesip keliwinen turadi`;
2. Woni`n` ha`r bir komponenti jay ga`pke usap wo`zinin` grammatikali`q tiykarlari`na iye boladi`;
3. Qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` komponentler intonatsiyali`q jaqtan da ma`nilik jaqtan da bir pu`tinlikti quraydi`;
4. Qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` komponentler bir – biri menen grammatikali`q baylani`sqa tu`sedi. Bul baylani`slar intonatsiya, da`nekerler, tirkewishler ha`m bayanlawi`shti`n` formalari` hal feyil, kelbetlik feyil, sha`rt meyil formalari` arqali` iske asadi`;
5. Ataw ga`pten basqa jay ga`pler qospa ga`ptin` komponenti boli`p kele aladi`. Bular ko`rgizbelilik arqali` gu`rrin`lesiw waqti`nda ani`qlanadi` talqi`lanadi`. Ha`r bir

berilgen juwmaq mi`sallar menen bekkemlenip bari`ladi`. Usi`nnan keyin g`ana woqi`wshi`lar qospa ga`p tuwrali` belgili bir juwmaqqa keledi. Yag`ni`y, qospa ga`ptin` yeki yamasa bir neshe jay ga`plerdin` intonatsiyali`q ha`m ma`nilik jaqtan wo`z – ara birigiwinen du`zilgen ga`pler qospa ga`p delinedi. Yeger tu`sinbegen bolsa woqi`wshi`lardin` qag`i`ydani` jaqsi` tu`sinip ali`wi` ushi`n mi`sallar beriliwi kerek. Bunnan keyin woqi`wshi`larg`a kitaplari`nan ko`rip wol u`stinde wo`zlerinshe woylani`wi`na mu`mkinshilik berilip, woqi`wshi`larg`a bir neshe sorawlar berilip juwap ali`nadi` da son` bekkemlew jumi`si`n islewge boladi`. Bekkemlew jumi`si`nda da`slep jen`il mi`sallar ali`ni`p, wolardi`n` qospa ga`p boli`w jollari`, ha`r ta`repleme analizleniwi kerek.

Woqi`wshi`lardin` duri`s woqi`wi` ushi`n shi`ni`g`i`w isletiw kerek. Woqi`wshi`lar bul jerde qospa ga`p haqqi`nda qansha ko`p tu`sinikke iye boli`p wolardi`n` belgilerin duri`s wo`zlestirip ala alsa wolar menen jumi`s islewde jaqsi` na`tiyjeler beredi.

2. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler ma`nilik wo`zgesheliklerine qaray waqi`t, wori`n, si`n, sali`sti`rmali`, sebep, maqset, sha`rt ha`m qarsi`las bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p boli`p segiz tu`rge bo`linedi.

Bag`i`ni`n`qi`li` ga`pi bas ga`ptegi is – ha`rekettin` isleniw maqsetin bildiretug`i`n qospa ga`pke maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi.

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p ne ushi`n, ne maqset penen degen sorawlarg`a juwap beredi.

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` ga`ptin` bayanlawshi` to`mendegishe bildiriledi:

a) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` atawshi` feyillerde *ushi`n* tirkewishinin` dizbeklesip keliwinen boladi`.

b) buyri`q, tilek, ani`qli`q ha`m sha`rt meyillerde da`nekerlik xi`zmettegi *dep* so`zinin` dizbeklesiwi arqali` bildiriledi.

3. Qospa ga`plerdi woqi`ti`w usi`llari`

Qospa ga`p sintaksistin` yen` qi`yi`n bo`limi woqi`wshi`lar joqari` klasslarda jay ga`plerdin` sintaksisi menen toli`q tani`sadi`. Demek, qospa ga`pti u`yreniw to`mengi

klasslarda wo`tilgenlerdi ta`kirarlawdan baslanadi`. Woqi`wshi`lar qospa ga`p tuwrali` baslawi`sh klasslarda sonday - aq jay ga`plerdin` sintaksisin u`yrenen waqi`tta ayi`ri`m mi`sallar u`stinde jumi`s islegeni menen wol tuwrali` toli`q mag`li`wmatqa iye yemes. Qospa ga`p sintaksistin` qospali` ha`m qi`yi`n tarawi` wol joba boyi`nsha joqarg`i` klasslarda wo`tiw belgilengen. Bunda woqi`wshi`lar:

- qospa ga`p tuwrali`, woni`n` quri`li`si`, semantikali`q - grammatikali`q belgileri, qospa ga`ptin` tu`rleri, wolardi`n` bir - birinen wo`zgeshelikleri, dizbekli qospa ga`p, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p, wolardi`n` jasali`w jollari` ha`m tu`rleri boyi`nsha bilimge iye boladi`;

- qospa ga`ptin` irkilis belgileri de woqi`wshi`lar ushi`n qi`yi`n qubi`li`s sonli`qtan, qospa ga`ptin` irkilis belgilerin teoriyali`q ha`m a`meliy jaqtan u`yrenedi;

- woqi`wshi`lar ko`pshilik jag`dayda so`ylew waqti`nda wo`zlerinin` pikirin qospa ga`p arqali` bere almaydi`, sonli`qtan woqi`wshi`lardi` qospa ga`p u`stinde ha`r ta`repleme a`meliy jaqtan shi`ni`qti`ri`p stillik jaqtan qospa ga`pti duri`s qurasti`ra ali`w, woni` so`ylewde qollana biliwge u`yretiw menen birge wolardi`n` so`ylew ma`deniyati`n artti`ri`p bari`w usag`an a`hmiyetli ko`nlikpeni iyelew talap yetiledi.

Buni`n` ushi`n mi`na na`rselerge di`qqat awdari`li`wi` kerek:

- a) qospa ga`pti woqi`ti`wg`a kirispesten aldi`n jay ga`p u`stinde jumi`s islew, wondag`i` so`zlerdin` bir – biri menen baylani`si`na itibar beriw. Sebebi jay ga`ptegi so`zlerdin` baylani`si` menen qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` baylani`si`wi`nda usasli`q bar. Usi` baylani`sti` yeske tu`siriw arqali` birinshiden, qospa ga`pti woqi`wshi`lardi`n` tez tu`sinip ali`wi`na mu`mkinshilik tuwdi`ra alami`z, yekinshiden jay ga`p tuwrali` woqi`wshi`lardi`n` alg`an bilimlerin bekkemleyemiz, u`shinshiden qospa ga`p tuwrali` da`slepki tu`siniklerin payda yetemiz yamasa qospa ga`pti du`ziw wolardi`n` quri`li`si`, baylani`si`na qaray tu`siniklerdi woqi`wshi`larda qa`liplestiremiz. Jay ga`ptegi so`zler bir – biri menen baylani`si`wi` ushi`n ma`nilik ha`m grammatikali`q jaqtan u`ylesiwi kerek, yeki jay ga`ptin` wo`z – ara u`ylesiwi, pikir birligin keltirip shi`g`ari`wi` ushi`n da sonday qatnas kerek;

- b) qospa ga`pti u`yreniw, tallaw, wolardi` ani`qlaw ushi`n materiallardin` woqi`wshi`lar ushi`n qi`yi`nshi`li`g`i`n yeske tu`sirip tu`sindiriw maqsetine sa`ykes

materiallardan, ko'rgizbeli qurallardan, slaydlardan, kestelerden, kespe qag'azlardan, su'wretlerden wori'nli' tu'rde, ken' tu'rde paydalani'w talap yetiledi. Demek, woqi'ti'w ko'rgizbelilikke tiykarlang'ani' maqul;

v) woqi'wshi'lardi'n' sabaqli'q, qosi'msha materiallar u'stinde duri's, talapqa say jumi's isley ali'wi'n sho'lkemlestiriw, shi'ni'g'i'w jumi'slari'n wori'nlaw, bunda an'sattan – qi'yi'ng'a, a'piwayi'dan – quramali'g'a qaray u'yreti'w kerek. Buni'n' ushi'n woqi'wshi'lar da'slep tayar, jen'il tekstler, son'i'nan wo'zleri mi'sallar tan'law, qospa ga'plerdi woylap tabi'w, awi'zsha ha'm jazba tu'rde so'ylewdi duri's biliw, jay ga'pten qospa ga'p, qospa ga'pten jay ga'pler du'ze ali'w, bunda intonatsiya menen baylani'sti'ri'wdi' u'yreniw ha'm wolardi' qollana biliw kerek.

g) qospa ga'pler tuwrali' teoriyali'q bilimdi sintaksislik tallaw menen bekkemlep bari'w kerek. Qospa ga'pti tallawdi' jay ga'pke baylani'sli' u'yreniw.

Qospa ga'pti woqi'ti'wda mug'allim woqi'wshi'lardi'n' duri's tu'sinip ali'wi' ushi'n ha'r qi'yli' usi'llardan gu'rrin'lesiw, qadag'alaw, ko'rgizbelilik, mug'allimnin' tu'sindiriwi, sali'sti'ri'w usag'an usi'llardan wori'nli' paydalani'wi' kerek. Woqi'wshi'lar terminler u'stinde qi'ynaladi', qospa ga'p ha'm woni'n' komponentlerinin' terminleri, woni'n' ma'nileri u'stinde de jumi's ali'p bari'w kerek.

4. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi woqi'ti'w usi'llari'

Dizbekli qospa ga'p ha'm woni'n' tu'rlerin woqi'wshi'lar duri's u'yrenip alsa bag'i'ni'qli' qospa ga'p ha'm woni'n' tu'rlerin u'yreniwge qi'ynalmaydi'. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p tilimizde ko'p qollani'latug'i'n ha'm yen' bir quramali' sintaksislik kategoriya boli'p yesaplanadi'. Sonli'qtan, bul boyi'nsha toli'q sapali' bilim beriw ushi'n woqi'wshi'larg'a bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p haqqi'nda, wolardi'n' so'ylew tilinde qollani'li'wi' haqqi'nda gu'rrin'lesedi, mi'sallar keltiriledi. Bul woqi'wshi'lardi'n' taza temag'a qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n artti'radi'. Sabaq mug'allimnin' kirisiw gu'rrin'inen baslani'p, wo'tken sabaq penen baylani'sti'ri'ladi'. Solay yetip, buni' juwmaqlap woqi'wshi'larg'a qospa ga'p, qospa ga'ptin' bir tu'ri bolg'an dizbekli qospa ga'pti wo'tkenligin woni'n' wo'zine ta'n belgilerin, yendi qospa ga'ptin' yekinshi bir tu'ri bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p tuwrali' bilim alatug'i'ni'n yeskertedi. Solay yetip,

mug'allim ta'repinen tayarlanip kelgen ko'rgizbeli qurallar ildiriledi, slaydlar ko'rsetiledi sali'stiri'w joli' menen tallaw jasaladi'. Mug'allim wolar arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qti' wolardi'n' ha'r qaysi'si'ni'n' wo'zine ta'n bolg'an belgilerin woqi'wshi'lardi' qatnasti'ri'w arqali' tallaydi'. Tu'sindirgende dizbekli qospa ga'pin'de bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pin'de qospali' woydi' bildiretug'i'n, wolardi'n' yeki yamasa wonnan da ko'p jay ga'plerden du'ziletug'i'ni', komponentleri bir – biri menen ma'nilik ha'm grammatikali'q baylani'sta bolatug'i'ni', uli'wma yekewinde de qospa ga'pke ta'n belgilerdin' barli'g'i', biraq ha'r qaysi'si'nda uli'wma uqsasli'q belgiler menen birge wo'zlerine ta'n belgilerinin' bolatug'i'nli'g'i' da mi'sallar menen tu'sindiriledi. Woqi'wshi'lardi'n' dizbekli qospa ga'ptin' qanday belgileri barli'g'i'n yeske tu'siriwin yeskertedi. Yeger woqi'wshi'lardi'n' yesinde bolmasa wo'tken sabaqtag'i' tu'sindirilgen ko'rsetpeli qural ko'rsetilip qarap shi'g'i'wdi' usi'nadi'. Wonnan keyin mug'allim bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' belgileri bulardi'n' bir – birinen wo'zgesheligin ko'rsetedi. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' mi'nanday belgileri bolatug'i'nli'g'i'n woqi'wshi'larg'a ko'rsetedi.

1. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' komponentler bir – birine g'a'rezli boli'p birinshisi yekinshisine bag'i'ni'w joli' menen du'ziledi.

2. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bir komponenti tamamlang'an woy – pikirdi bildiredi, ti'yanaqli' bayanlawi'shi' boladi', sonli'qtan bul komponentti bas ga'p dep ataymi'z.

3. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' yekinshi komponenti tamamlang'an ti'yanaqli' woydi' bildire almaydi', bayanlawi'shi' ti'yanaqsi'z boli'p keledi sonli'qtan buni' bag'i'ni'wshi' ga'p deymiz.

4. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' komponentleri wo'z – ara ma'nisi, qosi'mtalar, da'nekerler, wori'n ta'rtibi ha'm intonatsiya arqali' baylani'sadi'.

5. Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pte dizbekli qospa ga'pke usap yeki ha'm wonnan da ko'p komponentten du'ziliwi mu'mkin.

Bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' usi'nday belgileri mi'sallar arqali' ko'rsetilip, woqi'wshi'larg'a tu'sindirilgennen keyin usi' tiykarda bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' ani'qlamasi' payda boladi'. Mug'allim barli'q waqi'tta woqi'wshi'lardi'n' alg'an

bilimin turaqlasti`ri`w maqsetinde woqi`wshi`lar ushi`n tu`sinikli soraw du`ziwi kerek. Wolarda wo`tilgen tema boyi`nsha uli`wma tu`sinikleri payda boladi`. A`sirese, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dizbekli qospa ga`pke qarag`anda tilimizde ko`birek paydalani`ladi`.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler boyi`nsha alg`an bilimlerin bekkemlew maqsetinde a`meliy jumi`slardi` sabaqti`n` maqsetine qaray ha`r – qi`yli` formalarda sho`lkemlestiriw maqsetke muwapi`q boladi`.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` tu`rlerin tu`sindiriwde to`mendegidey kestedен paydalani`wg`a boladi`.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

Si`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p	Sha`rt qospa ga`p	bag`i`ni`n`qi`li` Qarsi`las qospa ga`p	bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p
Waqi`t	Sebep	Maqset	Sali`sti`rmali`
bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p	bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p	bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p	bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

Bunday kestedен paydalani`w woqi`wshi`lardi`n` ko`riw ha`m yesitiw na`tiyjesinde qabi`l yetiw mu`mkinshiligin payda yetedi. Sonli`qtan, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` tu`rleri, bo`liniwi wolardi`n` ma`nilik jaqtan bir – birinen parqi`, baylani`si`, wolardi`n` ha`r qaysi`si`na ta`n belgileri boyi`nsha gu`rrin`ler wo`tkerip mi`sallar arqali` da`liyllew kerek.

Jumi`s islew waqti`nda ayi`ri`m woqi`wshi`lar menen islesiw ushi`n yamasa wolardi`n` ha`mmesine mi`nanday kartochnikalardi` da tayarlap qoyi`wg`a boladi`.

1 – kartochka

1..... (qashan)	Ku`n ji`li`ta basladi`.
2..... (ne ushi`n)	Ba`ha`rgi jumi`slardi` isleytug`i`n waqi`t
jetti.
3.....	Bi`yi`l yeginler tegis pisti.
4.....	Bizler dem ali`sqa shi`qti`q.

2 – kartochka

1. Qaysi` jerde jumi`s duri`s sho`lkemlestirilse.....
- 2.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` tu`rlerine mi`sallar tabi`n`.

3 – kartochka

Ma`nisine qaray tu`rleri

Mi`sallar

1. Si`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p
2. Sha`rt bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p
3. Qarsi`las bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

4. Waqi` t bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p
5. Sebep bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p
6. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p
7. Sali`sti`rmali` bag`i`ni`n`qi`li` qospa
ga`p
8. Wori`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

Sali`sti`ri`wda da`slep maqset pi`si`qlawi`sh tuwrali` materialdi` yeske tu`siriwge tuwra keledi.

Bul ushi`n woqi`wshi`larg`a mi`nanday sorawlar berilip, juwaplar ali`nadi`:

1. Maqset pi`si`qlawi`sh degen ne?
2. Maqset pi`si`qlawi`shi`ni`n` qanday belgilerin bilesiz?
3. Maqset pi`si`qlawi`shti`n` ma`nisi neni bildiredi?
4. Maqset pi`si`qlawi`shi` qanday so`z shaqaplari`nan boladi`?

Woqi`wshi`lar usi` sorawlarg`a toli`q juwap bere almasa, bul tuwrali` mag`li`wmatlar qi`sqa tu`rde ayti`ladi`.

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p penen maqset pi`si`qlawi`shi`ni`n` wo`zgesheliklerin u`yretiwde sabaqta mi`nanday keste paydalani`ladi`.

Maqset pi`si`qlawi`shli` jay ga`pler

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler

1. Sen ushi`n baqsha bu`lbili sulı`w tu`rde sayrag`an. (X.Saparov).	1. Na`wbetshi sezıp qalmaw ushi`n, bizler saydi`n` ishi menen yen`beklep ju`rdik. (A.Bekimbetov)

2. Diyxanshi`li`qti`n` wo`nimin artti`ri`w 2. At tuyag`i`ni`n` sesti yesitilmesin dep,
maqsetinde sharalar qollani`ladi`. bular awi`ldi`n` i`g`i`na qaray ju`rdi.
3. Arnawli` tu`rde sizge keldim. (T.Qayi`pbergenov).

Kestedegi ga`plerdin` du`zilisin, ma`nilerin ani`qlaw talap yetiledi. Maqset pi`si`qlawi`shi`ni`n` tiykarg`i` belgileri tu`sindirilip, maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pten wo`zgesheligi ayti`lg`an son` na`tiyjede, woqi`wshi`lar maqset pi`si`qlawi`shi`ni`n` to`mendegidey belgileri bar yekenin bileli:

1. Maqset pi`si`qlawi`shi` bayanlawi`shti` ani`qlap keledi yag`ni`y is – ha`rekettin` qanday maqsette wori`nlang`annan ani`qlaydi`;
2. Maqset pi`si`qlawi`shi` ra`wish, feyil so`zler ha`m ko`mekshi so`zler arqali` jasaladi`;
3. Maqset pi`si`qlawi`shi`ni`n` mi`nanday sorawlari` bar: Ne ushi`n? Ne maqset penen?

Sonday – aq maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` mi`nanday belgilerge iye bolatug`i`nli`g`i` yeskertiledi:

1. Bag`i`ni`n`qi` ga`p bas ga`ptegi is – ha`rekettin` wori`nlani`w maqsetin bildiredi;
2. Bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` ha`r qi`yli` feyil formolari`nan ha`m ushi`n tikeriwishinen boladi`;
3. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p wo`z baslawi`shi`na, wo`z bayanlawi`shi`na iye boladi`;
4. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` ne ushi`n? Ne maqset penen degen sorawlari` bar.

Maqset pi`si`qlawi`shi` menen maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` usi`nday wo`zlerine i`layi`q belgileri bar yekenligi tu`sindirilgennen keyin, bulardi`n` to`mendegidey belgileri bar yekenligi ayti`ladi`:

1. Yekewi de is – ha`rekettin` wori`nlani`w maqsetin bildiredi;
2. Yekewi de bir – birine sa`ykes sorawlarg`a juwap beredi;
3. Yekewi de **ushi`n** tirkewishi arqali` bildiriledi.

Woqi`wshi`lardi`n` maqset pi`si`qlawi`sh penen maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti bir – birine shatasti`rmay bilip ali`wi` ushi`n ha`r birinin` tiykarg`i` belgilerin mi`sallar arqali` tu`sindiriwge boladi`.

A`sirese, bul yeki temani`n` ayi`rmashi`li`qlari`n toli`q u`yretiwdе ko`rsetpeli qurallardan paydalani`lsa jaqsi` na`tiyje beredi. Ma`selen:

Maqset pi`si`qlawi`shi`

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

Mi`sallar

Jasali`w jollari`

Mi`sallar

Bayanlawi`sh
formalari`

1. Sen ushi`n Ushi`n tirkewishi Sepken tuxi`m tez Hal feyil formasi`
mali`m da, jani`mda arqali` wo`niw ushi`n, seber ha`m ushi`n
sadag`a. aldi`nda tuxi`mdi` tirkewishi
suwlap alami`z.

2. U`lgeriw niyeti Niyeti menen so`zi Sha`rt meyil
menen asi`g`i`p arqali` formasi` dep
ati`r. ko`mekshi feyili

3. Bilqastan islep Ra`wish arqali` Izleniwshiler
woti`rg`ani` usi` ko`rmesin dep,
shi`g`ar. bizler jasi`ri`na
basladi`q.

4. Men sizge ba`rin Hal feyil formasi`
ayti`p beriwge arqali`
keldim.

Ko`rsetpe qurallarda maqset pi`si`qlawi`shi` menen maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` jasali`w jollari`n, wolardi`n` belgilerin ani`qlaytug`i`n faktler berilgen. Usi` mi`sallardi` tallaw arqali` bul yeki temani`n` bir – birinen ayi`rmashi`li`g`i` u`yretiledi. Ha`r qanday temag`a tayarlang`an keste yamasa ko`rsetpeli quraldi` qaysi` klassta, qalay yetip paydalani`w mug`allimnin` is – ta`jiriybesine baylani`sli`.

Geyde woqi`wshi`lar maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p penen sebep bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti ayi`ra almay shatasadi`.

Bunday aljasi`qlardi` boldi`rmaw ushi`n sali`sti`rmali` usi`l paydalani`li`p material tu`sindirilse, woqi`wshi`lar ha`r bir bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi bir– birinen ayi`ri`p tu`siniwge, tiykarg`i` belgilerdi ani`q biliwge yerisedi.

Sali`sti`rmali` usi`lg`a to`mendegidey ga`pler tan`lap ali`nadi`:

- **dep** ko`mekshi feyili - **dep** ko`mekshi feyili - **dep** ko`mekshi feyili
menen kelgen maqset menen kelgen sebep menen kelgen si`n
bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p

Qasi`mdag`i`lar bul Jaw joli`nda jalg`i`z ag`am Tu`sirip ati`rg`an
ha`reketimdi sezip wo`ldi dep, yesten ketip jer pa`rlerdin` worni`na
qoymasi`n dep, si`r qushaqlap ji`ladi`. jan`adan pa`rlar shi`g`adi`
bermewge ti`ri`saman. dep, wol
ti`ni`shlandi`ri`pti`

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler tuwrali` woqi`wshi`lardi`n` teoriyali`q bilim
ha`m a`meliy ko`nlikpe ali`wi`nda kespe qag`azlar menen do`retiwshilik jumi`s isletiw
na`tiyjeli boli`p tabi`ladi`.

Bul ushi`n to`mendegidey kespe qag`azlar tayarlanadi`:

1 – kespe qag`az

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi qanday grammatikali`q formalar du`zedi?
Mi`sallar menen ayti`n`.

2 – kespe qag`az

Dep ko`mekshi feyili menen du`zilgen maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pke
mi`sallar keltirin`.

3 – kespe qag`az

Berilgen ga`ptegi maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p formalari`n ani`qlan`.

Az bilimin wo`mirge wo`ris bolar ma dep, ko`zdi jumi`p woqi`g`an yedim.

4 – kespe qag`az

Bizler sag`an yerisiw ushi`n, ba`rimiz de jari`sqa shaqi`rami`z.

Gaptegi ushi`n tirkewishinin` xi`zmetin ayti`p berin`.

Bulardan basqa woqi`wshi`larg`a wo`tilgen tema boyi`nsha to`mendegidey sorawlar berilip juwaplar ali`nadi`:

1. *Ushi`n tirkewishi menen, dep* ko`mekshi feyili maqset bag`i`ni`n`qi`li` ga`pte qanday xi`zmet atqaradi`?

2. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p sebep bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pten qalay wo`zgeshelenedi?

3. Bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` ko`binese qaysi` feyil formalari`nan boladi`?

4. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p qanday sorawlarg`a juwap beredi?

Woqi`wshi`larg`a maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerge baylani`sli` tu`sinik, bilim beriwde mi`nanday jumi`slardi` wori`nlaw tapsi`ri`ladi`:

1. Tekstten maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti tawi`p, wondag`i` grammatikali`q formalardi` ani`qlaw;

2. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` yekinshi komponentin woylap tabi`w;

Juwmaq

Sintaksislik materiallar menen woqi`wshi` baslawi`sh klasslardan - aq tani`s boladi`. Tiykari`nan, sintaksislik materiallar 1 – klasstan baslap qaraqalpaq tilinin` basqa tarawları`ni`n` tiykari`nda wo`tilip bari`ladi`. Sintaksisti woqi`ti`w joqari` klasslarda belgilengen, wolarda ga`p quraw ma`nisi, grammatikali`q quri`li`si` boyi`nsha tu`rli ga`p tu`rlerinen woqi`wshi`lardi`n` jas ayi`rmashi`li`g`i`na, biliw da`rejesine qaray paydalani`w ko`nlikpeleri qa`liplesken. Bala so`z benen yemes al ga`p arqali` so`ylesedi, wog`an so`zge qarag`anda ga`pti tu`siniw jen`il. Balani`n` turmi`si`nda woni`n` so`ylew iskerliginin` rawajlani`wi` usi`layi`nsha iske asi`p woti`radi`. Bunda wol tek til arqali` g`ana yemes, al pikir arqali` da qatnas jasadı`. Tildin` tiykarg`i` birligi so`z bolg`ani` menen woy - pikir di beriwdedi kommunikativlik xi`zmet ga`p arqali` iske asadı`. Demek, so`zlerdin` grammatikali`q baylani`si`, so`z dizbegi ha`m ga`pti u`yretetug`i`n sintaksistin` mektep turmi`si`na woqi`ti`li`wi` ana tilin, woni`n` sintaksislik ni`zamli`li`qlari`n biliw ha`m a`meliy jaqtan qollana ali`w ayri`qsha a`hmiyetke iye.

Sintaksisti u`yreniw a`lbette, tildin` basqa da tarawları`, atap aytqanda leksika, morfologiya menen baylani`sli` tu`rde ali`p bari`li`wi` kerek. Sebebi, ga`p so`z dizbeginen quraladı`. So`z wo`z gezeginde so`z dizbeklerin payda yetedi, buni`n` ushi`n so`zler so`z dizbeklerinde, ga`p ishinde semantikali`q ha`m grammatikali`q jaqtan baylani`sqa tu`sedi, so`zler formali`q jaqtan wo`zgeredi ha`m t.b.

Sintaksisti woqi`ti`wda usi`nday basli` ma`seleler boyi`nsha bilim ha`m ko`nlikpeler beriledi. Basli` maqset sintaksiske baylani`sli` woqi`w jobasi`nda belgilengen ta`rtipte woqi`wshi`lardi` teoriyali`q jaqtan ti`yanaqli` bilim menen qurallandi`ri`wdan ibarat. Usi` tiykarda woqi`ti`wshi`lardi`n` aldi`na mi`nanday talaplar qoyi`ladi`:

- woqi`wshi`lardi`n` qaraqalpaq tilinin` sintaksisi boyi`nsha teoriyali`q qag`i`ydalar tiykari`nda woni`n` quri`li`si` haqqi`nda teren`irek bilim menen qurallandi`ri`w;
- sintaksislik normalarg`a tiykarlani`p woqi`wshi`lardi`n` so`ylewin jetilistirip bari`w;
- izbe – izlik penen woqi`wshi`lardi`n` so`ylewin, sintaksislik quri`li`si`n bayi`ti`p bari`w;

- woqi`wshi`lardi`n` awi`zsha ha`m jazba sawatli`li`g`i`n rawajlandi`ri`w;

- wo`zinin` woy – pikirin so`ylew waqti`nda a`debiy til normalari`na sa`ykes ani`q ha`m i`qsham yetip stillik jaqtan duri`s ayta ali`wdi` ta`miyinlew;

- sintaksislik materiallardi` woqi`ti`w arqali` wolardi`n` woy - wo`risin rawajlandi`ri`p bari`w, ana tiline degen su`yispenshiligin ta`rbiyalaw, woqi`wg`a bolg`an qi`zi`g`i`wshi`li`g`i`n artti`ri`p bari`w, ana tilinin` materiallari`n u`yreniw bari`si`nda woqi`wshi`lardi` ta`rbiyalaw.

Sonli`qtan, sintaksisti woqi`ti`wda mug`allimler mektep bag`darlamasi` menen woni`n` talaplari`na sa`ykes jumi`s ali`p bari`wi` kerek. Buni`n` ushi`n:

- woqi`wshi`larg`a qaraqalpaq tili sintaksisinen teoriyalıq bilim tiykarlari`n mug`allimnin` tu`rsindiriwi, gu`rrin`, qadag`alaw usi`llari`, sali`sti`ri`w, juwmaqlaw usi`llari` ha`m woy juwmag`i`na keliw usi`llari` arqali` u`yreti;

- ha`r bir jan`a materialdi` wo`tilgen materiallar menen baylani`sli` tu`sindiri;

- ha`r bir sintaksislik materialdi`n` wo`zine ta`n belgilerin ani`q til faktleri tiykari`nda bir – biri menen sali`sti`ri`p u`yreti;

- ha`r bir sabaqti` materialdi`n` talabi`na sa`ykes ko`rgizbeli tu`rde wo`ti;

- woqi`wshi`lardi`n` sintaksislik bilimin baqlap bari`w maqsetinde kerekli wori`nda tallaw, awi`zsha, jazba tu`rde qadag`alaw jumi`slari`n ali`p bari`w.

Qospa ga`pti tu`sindiriwden aldi`n jay ga`p u`stinde bir qansha jumi`s islew kerek. Bir neshe jay ga`pti analizlep bolg`annan keyin qospa ga`pti tu`sindiriwge boladi`. Buni`n` ushi`n ko`rsetpeli qural yamasa slaydlar arqali` woqi`wshi`larg`a birinshi qatardi` woqi`tti`ri`w son` yekinshi qatardag`i` mi`sallardi` woqi`tti`ri`p wolardi`n` bir – birinen qanday wo`zgeshelikke iye yekenligin tu`sindiriw ha`m wol haqqi`nda gu`rrin`lesiw maqsetke muwapi`q boladi`.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler ma`nilik wo`zgesheliklerine qaray waqi`t, wori`n, si`n, sali`sti`rmali`, sebep, maqset, sha`rt ha`m qarsi`las bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p boli`p segiz tu`rge bo`linedi.

Bag`i`ni`n`qi`li` ga`pi bas ga`ptegi is – ha`rekettin` isleniw maqsetin bildiretug`i`n qospa ga`pke maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi.

Qospa ga`p sintaksistin` yen` qi`yi`n bo`limi woqi`wshi`lar joqari` klasslarda jay ga`plerdin` sintaksisi menen toli`q tani`sadi`. Demek, qospa ga`pti u`yreniw to`mengi klasslarda wo`tilgenlerdi ta`kirarlawdan baslanadi`. Woqi`wshi`lar qospa ga`p tuwrali` baslawi`sh klasslarda sonday - aq jay ga`plerdin` sintaksisin u`yrenen waqi`tta ayi`ri`m mi`sallar u`stinde jumi`s islegen menen wol tuwrali` toli`q mag`li`wmatqa iye yemes. Qospa ga`p sintaksistin` qospali` ha`m qi`yi`n tarawi` wol joba boyi`nsha joqarg`i` klasslarda wo`tiw belgilengen. Bunda woqi`wshi`lar:

- qospa ga`p tuwrali`, woni`n` quri`li`si`, semantikali`q - grammatikali`q belgileri, qospa ga`ptin` tu`rleri, wolardi`n` bir - birinen wo`zgeshelikleri, dizbekli qospa ga`p, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p, wolardi`n` jasali`w jollari` ha`m tu`rleri boyi`nsha bilimge iye boladi`;

- qospa ga`ptin` irkilis belgileri de woqi`wshi`lar ushi`n qi`yi`n qubi`li`s sonli`qtan, qospa ga`ptin` irkilis belgilerin teoriyali`q ha`m a`meliy jaqtan u`yrenedi;

- woqi`wshi`lar ko`pshilik jag`dayda so`ylew waqti`nda wo`zlerinin` pikirin qospa ga`p arqali` bere almaydi`, sonli`qtan woqi`wshi`lardi` qospa ga`p u`stinde ha`r ta`repleme a`meliy jaqtan shi`ni`qti`ri`p stillik jaqtan qospa ga`pti duri`s qurasti`ra ali`w, woni` so`ylewde qollana biliwge u`yretiw menen birge wolardi`n` so`ylew ma`deniyati`n artti`ri`p bari`w usag`an a`hmiyetli ko`nlikpeni iyelew talap yetiledi.

Buni`n` ushi`n mi`na na`rselerge di`qqat awdari`li`wi` kerek:

- a) qospa ga`pti woqi`ti`wg`a kirispesten aldi`n jay ga`p u`stinde jumi`s islew, wondag`i` so`zlerdin` bir – biri menen baylani`si`na itibar beriw. Sebebi jay ga`ptegi so`zlerdin` baylani`si` menen qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` baylani`si`wi`nda usasli`q bar. Usi` baylani`sti` yeske tu`siriw arqali` birinshiden, qospa ga`pti woqi`wshi`lardi`n` tez tu`sinip ali`wi`na mu`mkinshilik tuwdi`ra alami`z, yekinshiden jay ga`p tuwrali` woqi`wshi`lardi`n` alg`an bilimlerin bekkemleyemiz, u`shinshiden qospa ga`p tuwrali` da`slepki tu`siniklerin payda yetemiz yamasa qospa ga`pti du`ziw wolardi`n` quri`li`si`, baylani`si`na qaray tu`siniklerdi woqi`wshi`larda qa`liplestiremiz. Jay ga`ptegi so`zler bir – biri menen baylani`si`wi` ushi`n ma`nilik ha`m grammatikali`q jaqtan u`ylesiwi kerek, yeki jay ga`ptin` wo`z – ara u`ylesiwi, pikir birligin keltirip shi`g`ari`wi` ushi`n da sonday qatnas kerek;

b) qospa ga`pti u`yreniw, tallaw, wolardi` ani`qlaw ushi`n materiallardi`n` woqi`wshi`lar ushi`n qi`yi`nshi`li`g`i`n yeske tu`sirip tu`sindiriw maqsetine sa`ykes materiallardan, ko`rgizbeli quralladan, slaydlardan, kestelerden, kespe qag`azlardan, su`wretlerden wori`nli` tu`rde, ken` tu`rde paydalani`w talap yetiledi. Demek, woqi`ti`w ko`rgizbelilikke tiykarlang`ani` maqul;

v) woqi`wshi`lardi`n` sabaqli`q, qosi`msha materiallar u`stinde duri`s, talapqa say jumi`s isley ali`wi`n sho`lkemlestiriw, shi`ni`g`i`w jumi`slari`n wori`nlaw, bunda an`sattan – qi`yi`ng`a, a`piwayi`dan – quramali`g`a qaray u`yretiw kerek. Buni`n` ushi`n woqi`wshi`lar da`slep tayar, jen`il tekstler, son`i`nan wo`zleri mi`sallar tan`law, qospa ga`plerdi woylap tabi`w, awi`zsha ha`m jazba tu`rde so`ylewdi duri`s biliw, jay ga`pten qospa ga`p, qospa ga`pten jay ga`pler du`ze ali`w, bunda intonatsiya menen baylani`sti`ri`wdi` u`yreniw ha`m wolardi` qollana biliw kerek.

g) qospa ga`pler tuwrali` teoriyali`q bilimdi sintaksislik tallaw menen bekkemlep bari`w kerek. Qospa ga`pti tallawdi` jay ga`pke baylani`sli` u`yreniw.

Qospa ga`pti woqi`ti`wda mug`allim woqi`wshi`lardi`n` duri`s tu`sinip ali`wi` ushi`n ha`r qi`yli` usi`llardan gu`rrin`lesiw, qadag`alaw, ko`rgizbelilik, mug`allimnin` tu`sindiriwi, sali`sti`ri`w usag`an usi`llardan wori`nli` paydalani`wi` kerek. Woqi`wshi`lar terminler u`stinde qi`ynaladi`, qospa ga`p ha`m woni`n` komponentlerinin` terminleri, woni`n` ma`nileri u`stinde de jumi`s ali`p bari`w kerek.

Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler tuwrali` woqi`wshi`lardi`n` teoriyali`q bilim ha`m a`meliy ko`nlikpe ali`wi`nda kespe qag`azlar menen do`retiwshilik jumi`s isletiw na`tijeli boli`p tabi`ladi`.

Woqi`wshi`larg`a maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerge baylani`sli` tu`sinik, bilim beriwde mi`nanday jumi`slardi` wori`nlaw tapsi`ri`ladi`:

1. Tekstten maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti tawi`p, wondag`i` grammatikali`q formalardi` ani`qlaw;

2. Maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` yekinshi komponentin woylap tabi`w;

Paydalani`lg`an a`debiyatlar

1. Abdug`apbarov Z., Ismaylov Q., Wo`teniyazov Q. Innovatsiyali`q pedagogikali`q texnologiyalar. (metodikali`q qollanba). No`kis, 2005.
2. Azizxo`jaeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, 2006.
3. Berdimuratov E., Pirniyazov Q. Worta mekteplerde qaraqalpaq tilin woqi`ti`w metodikasi`. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1988.
4. Da`wletov A., Da`wletov M. Qaraqalpaq tili. Morfologiya ha`m sintaksis. 7 – klass ushi`n sabaqli`q. No`kis, «Bilim», 2013.
5. Da`wletov M., Da`wenov E., Seydullaeva D. Qaraqalpaq tili. Sintaksis. Til haqqi`nda mag`li`wmat. Stilistika. 9 – klass ushi`n sabaqli`q. No`kis, «Bilim», 2014.
6. Ziyomuhamedov B., Abdullaeva Sh. Ilg`or pedagogik texnologiya. Toshkent, 2001.
7. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta`lim samaradorligini oshirish ywllari. Toshkent, 2004.
8. Qutli`muratov B., Kenjebaeva T. Qaraqalpaq tili morfologiyasi`n woqi`ti`w usi`llari`. No`kis, «Bilim», 1996.
9. Qutli`muratov B. Qaraqalpaq tili orfografiyasi`n woqi`ti`w usi`llari`. No`kis, «Bilim», 1993.
10. Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati`n woqi`ti`w. No`kis, «Bilim», 1992.
11. Sultonov B., Tilegenov A., Boynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari (interfaol darslar) innavatsiya jarayoni. Toshkent, 2007.